

Renata Kucharzyk

Instytut Języka Polskiego Polskiej Akademii Nauk w Krakowie

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3197-0336>

e-mail: renata.kucharzyk@ijp.pan.pl

Uwagi o germanizmach w gwarach polskich i problemach ich badań*

Remarks on Germanisms in Polish dialects and related research problems

Abstrakt

Artykuł dotyczy wpływów języka niemieckiego na gwary polskie oraz metodologii etymologicznych badań gwarowych. Zostały omówione najważniejsze problemy badawcze, z którymi zmagają się etymolog zajmujący się słownictwem dialektalnym. Najistotniejszą kwestią jest ustalenie, które dialekty bądź gwary niemieckie są źródłem pożyczek oraz czy germanizm dostał się do gwar wprost z niemieczyny, czy przez pośrednictwo innego języka. Określenie etymologii leksemów gwarowych utrudnia brak odpowiednich źródeł dokumentujących zwłaszcza starszy stan gwary. Wiele germanizmów obecnych w gwarach nie ma poświadczeń w tekstach pisanych, co oznacza, że pozostają poza obszarem analiz językoznawczych. Inne mają fragmentaryczną dokumentację, która nie informuje dokładnie o zasięgu wyrazu, jego semantyce i brzmieniu. Ponadto w gwarach widoczna jest tendencja do przekształceń fonetycznych zapożyczonych wyrazów, co sprawia, że pożyczka znacznie różni się od niemieckiego źródła. Zróznicowanie dialektów, ograniczony zasięg poszczególnych gwar sprawiają, że możemy mieć do czynienia z zapożyczeniami będącymi swoistymi endemitami językowymi, które są trudne w analizie, ponieważ nie mają paralel ani w języku ogólnym, ani w innych gwarach.

Słowa kluczowe: germanizmy, gwary polskie, dialekty niemieckie, słownictwo gwarowe, etymologia, metodologia badań zapożyczeń

Abstract

The article deals with the influence of the German language on Polish dialects and the methodology of etymological studies into dialects. It presents the most important research problems faced by an etymologist dealing with dialectal vocabulary. The most crucial issue is to specify which German dialects are the source of borrowings and whether Germanisms entered the Polish dialects in question directly from German or through another language. Determining the etymology of dialect lexemes is rendered difficult by the lack of adequate

* Praca powstała w wyniku realizacji projektu badawczego o nr 2019/35/B/HS3/01274 finansowanego ze środków Narodowego Centrum Nauki.

sources documenting especially the older dialectal forms. Many Germanisms present in dialects are not attested in written texts, which means that they remain outside the scope of linguistic analysis. Others are sparsely documented, which does not provide precise information about the range of the word, its semantics and phonetics. Moreover, dialects exhibit a tendency towards phonetic transformations of borrowings, which makes these words significantly different from their German sources. The diversity of dialects and the limited range of individual dialects mean that we may deal with borrowings that are some sort of linguistic peculiarities which are difficult to analyse because they have no parallels either in the general language or in other dialects.

Keywords: Germanisms, Polish dialects, German dialects, dialect vocabulary, etymology, methodology of research on borrowings

Oddziaływanie języka niemieckiego na polszczyznę ogólną od lat cieży się niesłabnącym zainteresowaniem językoznawców, co zaowocowało licznymi opracowaniami. Natomiast badania nad wpływem niemieczyny na terytorialne odmiany języka polskiego nie są już tak często i chętnie podejmowane przez badaczy języka. Stąd też stan badań nad obecnością germanizmów w gwarach polskich jest daleki od kompletności. A jak podkreśla Bogusław Nowowiejski: „Poza wpływem na język ogólny niemieczyna, w zasadzie bez większych przerw, w znacznym stopniu oddziałuje na gwary ludowe” (Nowowiejski 2010: 118).

Warto wymienić tutaj wybrane opracowania dotyczące poszczególnych obszarów dialektalnych:

- Śląsk: M. Broda (1978), J. Tambor (1988), J. Miodek (1991), K. Kleszcz (2002, 2006), J. Obara (2002), T. Mentzel i G. Hentschel (2003), B. Wyderka (2003), Z. Greń (2006);
- Małopolska: A. Zaręba (1979 [1980]), K. Sikora (2006, 2015), A. Kostecka-Sadowa (2019);
- Mazowsze: I. Harasimowicz (1954), I. Judycka (1954), H. Perzowa (1997), D.K. Rembiszewska (2015), J. Siatkowski (1983), K. Sobolewska (2014);
- Wielkopolska: J. Maciejewski (1966), H. Górniewicz (1977), K. Jakimowicz i J. Klawon (2004), J. Kobus i A. Gliszczyńska (2006), A. Gliszczyńska (2007), J. Kobus (2010, 2015);
- Kaszuby: S. Gogolewski (1963), F. Hinze (1963), H. Popowska-Taborska (1993)¹;
- obszary poza granicami kraju: J. Labocha (2000), S. Skorwid (2015), N.E. Ananiewa (2015), A. Kostecka-Sadowa (2018, 2020).

¹ W przypadku Kaszub nie uwzględniono nowszych prac dotyczących germanizmów ze względu na fakt, że od 2005 r. kaszubszczyzna uzyskała status języka regionalnego, włączanie jej zatem w obszar badań koncentrujących się na dialektach języka polskiego staje się mało zasadne.

Wymienione tu pozycje w całości są poświęcone problematyce zapożyczeń niemieckich w gwarach polskich. Uwagi na ten temat pojawiają się także przy okazji innych badań poszczególnych gwar i dialektów. Istniejące opracowania w przeważającej mierze dotyczą pożyczek leksykalnych, wpływy niemieckie w zakresie fonetyki, morfologii czy składni sytuują się na marginesie zainteresowań badawczych.

Na początku przywołajmy kilka podstawowych informacji na temat metod postępowania w procesie ustalania pochodzenia wyrazu. W badaniach etymologicznych ścierają się dwa bardzo odmienne podejścia metodologiczne: a) morfosemantyczne, zakładające, że analiza etymologiczna powinna sięgać aż do aktu słowotwórczego, który dał początek danemu wyrazowi; b) leksykalistyczne, zakładające, że analiza etymologiczna ma dostarczyć informacji, z jakiego języka dany wyraz został zapożyczony (Weinsberg 1968: 443–447; Walczak 1999: 75–77).

O ile przy analizie wyrazów rodzimych za zasadne wydaje się uznanie drogi pierwszej, o tyle w wypadku zapożyczeń właściwe jest podejście leksykalistyczne (Walczak 1999: 76). Przykładowo, w wypadku wyrazu *letra* (też *litra*, *lytra*, *latra*, *ladra*) ‘drabina wozu drabiniastego’ analiza powinna ograniczyć się do wskazania źródła pożyczki, w tym wypadku niem. *Leiter*, ze wskazaniem także niemieckich form dialektalnych *letter*, *litter*, *latter*, *lojtr*, będących podstawami dla różnych gwarowych postaci wyrazu (Sławski 1970–1974: 181–182). Natomiast ustalenie pochodzenia niemieckich podstaw należy już do zadań etymologa germanisty (Walczak 1999: 76–77).

Podejście leksykalistyczne jest często wybierane przez badaczy zapożyczeń, co skutkuje tym, że przy omawianiu wpływów niemieckich na polszczyznę wykazuje się także elementy genetycznie niegermańskie, jednak wprowadzone do polszczyzny przez medium niemieckie (Nowowiejski 1996: 26). Jak się wydaje – jest to właściwa metoda, umożliwia bowiem pokazanie rzeczywistego zakresu wpływów niemieckich na język polski. Na marginesie warto dodać, że jak pokazały badania XIX-wiecznych wpływów języka niemieckiego na polszczyznę, aż jedna piąta zapożyczeń ze źródła niemieckiego ma rodowód niegermański (Nowowiejski 1996: 26).

W badaniach nad zapożyczeniami postuluje się uwzględnienie kilku zasad, które umożliwią prawidłowe etymologizowanie. Te reguły to: 1) zasada prawdopodobieństwa zmian i tożsamości fonetycznych; 2) zasada związku wyrazu z desygnatem i realiami; 3) zasada konsekwencji i zgodności chronologicznej; 4) zasada prawdopodobieństwa i ciągłości rozwoju semantycznego wyrazu; 5) zasada prawdopodobieństwa kontaktów językowych; 6) zasada wszechstronnego rozpatrywania wyrazów (Cienkowski 1964).

Bogdan Walczak podkreśla, że spośród podanych wytycznych najważniejsze są zasady pierwsza i czwarta (Walczak 1999: 84). Jak stwierdza uczony, pierwsza z nich sprowadza się do wykorzystania pewnych regularności fonetycznych zachodzących w procesie przyswajania zapożyczeń. Regularności te są możliwe do wskazania, ponieważ w procesie adaptacji obcego wyrazu do wymogów fonetyczno-morfologicznych języka zapożyczającego zastępuje się jego fonemy identycznymi lub możliwie najbliższymi fonemami języka biorcy (Walczak 1999: 84–85). Rzecz jasna, niejednokrotnie mamy do czynienia ze zjawiskami fonetycznymi o charakterze nieregularnym, co do których trudno wskazać jeden określony model substytucji dźwięków. Duże nieregularności pojawiają się w wypadku dźwięków, które nie mają w polszczyźnie dokładnych odpowiedników (Walczak 1999: 88). Przykładowo, w różny sposób adaptowano obce dyftongi (Moszyński 1975). Jako ilustrację problemu można przywołać środkowo-wysoko-niemiecki dyftong *ou*, który był zastępowany przez monoftongiczne *u* (*kuglarz* z *gougelære*), *o* (*kilof* z *kilhouwe*) lub *a* (*bukszpan* z *buhsboum*), choć zdarzały się także wypadki zachowania dyftongu (*boumwol* z *boumwolle*) (Moszyński 1975: 98).

Zasada czwarta, dotycząca prawdopodobieństwa i ciągłości rozwoju semantycznego wyrazu, wskazuje na konieczność uwzględnienia relacji znaczeniowych pomiędzy wyrazem zapożyczonym a jego źródłem. Warto wskazać na pewne prawidłowości dające się zauważyć w tym zakresie. O pełnej zgodności znaczeniowej można mówić w odniesieniu do zapożyczeń o charakterze terminów, też w wypadku słownictwa wyspecjalizowanego, niekiedy w wypadku nowszych zapożyczeń. Zazwyczaj przy zapożyczaniu mamy do czynienia ze zmianami semantycznymi, z których najczęstsze jest zwięzanie znaczenia (Walczak 1999: 92). Widać to na przykładzie takich wyrazów gwarowych, jak np. *halsketa* ‘łańcuch do wiązania konia przy dyszlu lub w stajni’ < niem. *Halskette* ‘naszyjnik, łańcuch’, *luft*, *lucht*, *lukt* ‘przewód w piecu lub kominie odprowadzający dym’ < niem. *Luft* ‘powietrze’, *raf*, *rafa* ‘metalowa obręcz na kole wozu’ < niem. *Reif*, *Reifen* ‘obręcz’, *szajba* ‘koło pasowe’ < niem. *Scheibe* ‘krażek, tarcza’, *tragarz* ‘główna belka pod drewnianym pułapem, na której opierają się inne belki’ < niem. *Träger* ‘dźwigar, belka’.

B. Walczak postuluje, by dyrektywy metodologiczne Witolda Cienkowskiego z 1964 r. uzupełnić o zasadę uwzględniania świadectw bezpośrednich, a więc o opinie współczesnych na temat źródła zapożyczenia zawarte w słownikach, gramatykach, traktatach o języku, tekstach publicystycznych, a nawet literackich (Walczak 1999: 101–102). Takie informacje o etymologii znajdziemy np. w słowniku Samuela Bogumiła Lindego, np. *achtel* z niemieck[iego] ósma część beczki (L I 4), *knap* z niem. *der Knappe* rzemieślnik,

który wełną robi (L II 388), *szlich*, *szlicht* drobno stłuczone kawałki kruszcowe wodą zaprawione; z niem. *der Schlich* (L V 597), *wyderum* żywcem z niem. *wiederum*, u górników, czas powrotu do roboty po wypoczynku (L VI 478). Jednak – jak zaznacza B. Walczak – każda z tych opinii o pochodzeniu wyrazu wymaga krytycznego podejścia, ponieważ nierzadko zdarza się, że pojawiają się sądy błędne (Walczak 1999: 104).

Wyżej wymienione zasady, choć bezsprzecznie słuszne, nieraz są trudne do zastosowania, a niekiedy wręcz niemożliwe jest spełnienie tych postulatów, najczęściej ze względu na brak odpowiednich źródeł do badań przeszłości wyrazu. Podobnego zdania jest B. Walczak, który rozważania na temat procedur w procesie etymologizowania kończy mało optymistycznym wnioskiem: „nawet najsumienniejsze uwzględnienie wszystkich zasad nie zawsze prowadzi do jednoznacznych rozstrzygnięć etymologicznych” (Walczak 1999: 104–105).

O tym, że badania zapożyczeń niemieckich zasilających terytorialne odmiany polszczyzny to zadanie niełatwe, przekonują Jadwiga Waniakowa i Maria Tokarz. Opierając się na wieloletnim doświadczeniu w pracy nad słownictwem gwarowym, twierdzą: „w gwarach polskich mamy do czynienia z zapożyczeniami z różnych języków, jednak z doświadczeń naszych wynika, że najwięcej problemów nastroczą zapożyczenia niemieckie” (Waniakowa, Tokarz 2006 : 115).

W przypadku zapożyczeń występujących w gwarach mamy do czynienia z wieloma uwarunkowaniami, które sprawiają, że praca nad ustaleniem ich etymologii jest trudniejsza niż w przypadku pożyczek obecnych w polszczyźnie ogólnej. Obok typowych problemów badawczych, przed którymi staje etymolog zajmujący się pożyczkami w języku ogólnym, pojawiają się dodatkowe trudności wynikające ze specyfiki terytorialnych odmian polszczyzny.

Problemem natury ogólnej w przypadku germanizmów jest ustalenie, które dialekty bądź gwary niemieckie są ich źródłem. A jest to ważne zwłaszcza dla starszej warstwy zapożyczeń, ponieważ – jak stwierdza Monika Skibicki:

Istnienie skodyfikowanego języka literackiego pod względem fonetycznym czy morfologicznym dla całego obszaru niemieckiego zaobserwować można dopiero w wiekach ostatnich. [...] Dla okresu wcześniejszego nie można zakładać istnienia jakiegoś ciągłego dialektu kulturalnego, gdyż każdorazowy władca posługiwał się swoim dialektem lub formą kancelaryjną swojej dzielnicy (Skibicki 1979: 178).

Wpływ poszczególnych dialektów niemieckich na polszczyznę został omówiony przez Janusza Siatkowskiego (1967). Nie wdając się w szczegółowe referowanie ustalonych przez badacza zasięgów, zacytujmy tylko podsumowujące stwierdzenia:

Poza wyspą językową na północ od Olsztyna i Ostródy na całym północnym zachodzie i na północy byliśmy otoczeni niemieczyzną dolną. Na południowym zachodzie,

poczynając mniej więcej od ujścia Warty do Odry, z obszarem językowo polskim graniczył niemiecki dialekt śląski, należący do wschodniej grupy dialektów środkoniemieckich (Ostmitteldeutsch). Do tego dialektu nawiązywały również dawne wyspy językowe niemieckie w Pozańskim, na polskim językowo Śląsku oraz w Małopolsce. Język polski nie stykał się natomiast bezpośrednio ze zwartym obszarem językowym dialektów górnoniemieckich, nie licząc późnych zazwyczaj wysp wśród polskiego obszaru językowego (Siatkowski 1967: 36–37).

J. Siatkowski zwraca uwagę na liczebną przewagę pożyczek środkoniemieckich nad dolnoniemieckimi zarówno w polszczyźnie ogólnej, jak i w gwarach (Siatkowski 1967: 42–45). Ponieważ średniowieczna kolonizacja niemiecka przebiegała przeważnie przez Śląsk, większość germanizmów występujących w polszczyźnie ma charakter wschodnio-środkowo-niemiecki (Siatkowski 1967: 43). Potwierdza to także klasyczne opracowanie Waltera Kaestnera *Die deutschen Lehnwörter in Polnischen* (1939).

Badania J. Siatkowskiego uszczegółowiły J. Waniakowa i M. Tokarz, wskazując, że w gwarach polskich mamy do czynienia z zapożyczeniami z następujących dialektów:

Z historycznie wysokoniemieckich (Hochdeutsch) w grę wchodzi dialekty wschodnio-środkowo-niemieckie (Ostmitteldeutsch): śląski (Schlesisch) i górnopruski (Hochpreussisch) oraz górnoniemieckie (Oberdeutsch): bawarsko-austriackie (Bairisch-Österreichisch) (głównie środkowobawarski (Mittelbairisch)), zaś z historycznie dolnoniemieckich (Niederdeutsch) – dolnoniemieckie (Plattdeutsch): dawny wschodniopomorski (Ostpommersch) i dolnopruski (Niederpreussisch) (Waniakowa, Tokarz 2006: 121).

Mogłoby się wydawać, że wiemy sporo na temat terytorialnych uwarunkowań wpływów niemieckich. Jednak gdy przyjrzymy się bliżej problemowi, gdy zastanawiamy się nad źródłem poszczególnych pożyczek, pojawiają się liczne znaki zapytania. Na kilka faktów trzeba zwrócić uwagę. Jak pisze M. Skibicki, w okresie średnio-wysoko-niemieckim (XI–XIV/XV) obserwuje się

przesuwanie się granic dialektów, ekspansje pewnych cech dialektalnych poza zasięg danego dialektu, co związane jest m.in. z ruchami migracyjnymi, szczególnie nad górnym Menem, i rozwojem kolonizacji na terenach słowiańskich. W wyniku tych procesów na jednym terenie można stwierdzić występowanie kilku dialektów. [...] Dodatkowe trudności w ustaleniu stanu językowego na tym terenie powoduje również fakt, że wczesne zapisy [w źródłach niemieckich – uzup. R.K.] odzwierciedlają na ogół stan językowy ośrodków miejskich, który może się różnić od języka okolicznych wsi, ponieważ osadnicy pochodzili z różnych terenów niemieckich (Skibicki 1979: 179).

Problemem jest również ewentualne pośrednictwo w zapożyczaniu wyrazów o rodowodzie germańskim do polszczyzny, zwłaszcza pośrednictwo czeskie. Może się okazać, że wyraz trafił do języka polskiego w postaci już zeslawizowanej na gruncie języka czeskiego. Na nic wówczas zda się znajomość regularności fonetycznych w procesie adaptacji germanizmów

do polszczyzny, źródłem pożyczki będzie bowiem wyraz już fonetycznie przekształcony. Co więcej, w świetle stanowiska leksykalistycznego takie zapożyczenie należy uznać za bohemizm (np. stpol. *warcaba*, *warcab* < stcz. *vrhcáb* < śrwn. *wurfzabel*). Nie można też zapominać o tym, że do gwar germanizm mógł trafić z polszczyzny ogólnej (Cyran 1975: 5), co też ma wpływ na jego postać fonetyczno-morfologiczną (por. np. obecne w gwarach postaci *drelich*, *drylich* – pierwsza weszła do gwar przez medium polszczyzny ogólnej, druga to bezpośrednia pożyczka z niem. *Drillich*).

Oprócz trudności z określeniem źródła pożyczki można wskazać szereg innych czynników, które decydują o tym, że w wypadku leksemów gwarowych etymologizowanie jest szczególnie trudne. Przede wszystkim istotny jest fakt, że gwary to mówione odmiany języka. Co prawda, wtórnie mogą być one utrwalone w formie tekstów pisanych, ale dokonało się to w niewielkim stopniu i relatywnie późno. Nie dysponujemy więc zbyt dużą liczbą źródeł dokumentujących zwłaszcza starszy stan gwary. Wiele wyrazów obecnych w gwarach, w tym germanizmów, nigdy nie pojawiło się w języku pisanim, co oznacza, że pozostają one całkowicie poza obszarem analiz językoznawczych. Inne mają dokumentację szczątkową, fragmentaryczną, nieinformującą o rzeczywistym zasięgu występowania wyrazu i jego semantyce, a niekiedy także niezbyt dokładnie przedstawiającą brzmienie wyrazu. W źródłach zawierających materiał gwarowy zdarzają się bowiem pomyłki drukarskie, w wyniku których wyraz zostaje przekreślony. Często mamy też do czynienia z interpretowaniem wyrazu gwarowego, pozbawianiem go cech wymowy gwarowej, sprowadzaniem go do takiej formy, jaką mógłby mieć w polszczyźnie ogólnej (Waniakowa 2020: 251). Z takimi zabiegami spotykamy się zwłaszcza w pracach etnograficznych, w których gwarowe nazwy desygnatów z zakresu kultury ludowej były sprawą drugorzędną i nie przykładano wagi do właściwego oddania ich brzmienia. W związku z tym w wielu wypadkach trudno ustalić rzeczywistą postać fonetyczną wyrazu, a jest to sprawa kluczowa w kontekście badania jego etymologii.

Przejmowanie zapożyczeń wyłącznie drogą słuchową bez wsparcia wzrokowego, wykorzystującego pismo, powoduje liczne przekształcenia wyrazu. Na marginesie, warto zauważyć, że taki sposób zapożyczania dominuje od czasów prasłowiańskich aż do końca XVIII w. w całej polszczyźnie (Rybicka 1976: 39–44), nie tylko w gwarach. Jednak to właśnie w gwarach wyraźnie zaznacza się tendencja do przekształceń fonetycznych zapożyczanych wyrazów wskutek rozmaitych adideacji, dysymilacji, metatez, reinterpretacji czy działania ludowej etymologii. Nie bez znaczenia w tym względzie jest też brak znajomości języka dawcy, w omawianym wypadku języka niemieckiego. Dla przykładu SGP PAN (I 303) – obok formy *bakenbardy* ‘bokobrody’

– poświadcza następujące postaci wyrazu: *bakeborty, bakombardy, bokombar-dy, bakenbarty, bakenborty, bakomborty, bokomparty, batomborty, pakomparty, pakompordy, bokoborty*. Przytoczona lista z pewnością nie jest kompletna, o czym możemy się przekonać na podstawie zawartości później wydanych opracowań. Dla ilustracji przytoczmy dane ze *Słownika gwar śląskich* (SGŚ I 121), w którym pod hasłem w liczbie pojedynczej – *bakenbort*, pojawiają się jeszcze formy: *bakembart, bakenbrot, bakiembart, batombart*. Tu mamy do czynienia z wyrazem etymologicznie przejrzystym, jeśli jednak podobne przekształcenia fonetyczne będą dotyczyły wyrazu gorzej udokumentowanego, o niejasnej semantyce, wtedy proces docierania do źródła pożyczki będzie znacznie utrudniony. Jest rzeczą oczywistą, że im więcej materiału, im więcej dokumentacji, tym większą wagę mają wnioski, a rezultaty dociekań etymologicznych są bardziej wiarygodne. Natomiast brak zaświadczeń w źródłach pisanych w zasadzie uniemożliwia chronologizację zapożyczeń w gwarach i powiązanie ich z określoną falą wpływów niemieckich.

Wewnętrzne zróżnicowanie polskiego obszaru dialektalnego, ograniczony zasięg geograficzny gwar (niekiedy do kilku miejscowości lub nawet do jednej wsi) to kolejne czynniki, które utrudniają ustalenie rzeczywistego wpływu niemieczyzny na gwary polskie. Niejednokrotnie możemy się zetknąć z pożyczkami wyrazowymi będącymi swoistymi endemitami językowymi, które trudno właściwie zanalizować, ponieważ są to fakty izolowane, niemające oparcia ani w polszczyźnie ogólnej, ani w sąsiadujących gwarach. Brak rodziny słowotwórczej, wyrazów pokrewnych, a tym samym brak paralel fonetycznych i semantycznych znacznie komplikuje odtworzenie pochodzenia wyrazu, ponieważ nie można wskazać odpowiednich analogii czy też odwołać się do regularności procesów językowych.

Jaką wartość ma dokumentacja materiałowa, jakie problemy pojawiają się przy etymologizacji zapożyczeń, można pokazać na przykładzie rzeczownika *ambus* ‘kowadło’. Wyraz ten był obecny w polszczyźnie historycznej, a do współczesności przetrwał jedynie w gwarach. W 1963 r. Witold Cienkowski opublikował studium wyrazowe poświęcone temu rzeczownikowi. Wyraz na pierwszy rzut oka nie przysparza problemów z ustaleniem etymologii, mamy bowiem w języku niemieckim rzeczownik *Amboss* ‘kowadło’. W. Cienkowski jednak wskazuje, że w zakresie semantyki i fonetyki nie wszystko jest jasne. Oprócz znaczenia ‘kowadło’ wyraz w polszczyźnie oznacza narzędzie szewskie, za pomocą którego naciera się kanty butów woskiem. Jak píše badacz, ciekawe jest, że w tym znaczeniu wyraz poświadczony jest dwukrotnie w okolicach Krakowa, a ściślej rzecz biorąc we wsiach położonych w pobliżu Chrzanowa, podczas gdy większość gwarowych poświadczeń *ambusa* pochodzi z Polski północnej (Mazury, Warmia, Kaszuby) i wszystkie

dotyczą znaczenia podstawowego 'kowadło'. Ciekawe jest też to, że wyraz sporadycznie pojawia się także w postaci *ambos*. Forma *ambus* – jak pisze W. Cienkowski – dowodzi, że wyraz jest pożyczką dawną i być może został zaczerpnięty z gwary środkowo-wysoko-niemieckiej. Samogłoska *u* pojawia się w miejscu ścieśnionego długiego *o*, które występowało w niemieckiej podstawie. Postać *ambos* jest zaś prawdopodobnie zapożyczeniem chronologicznie nowszym niż *ambus*. W. Cienkowski stawia pytania: jaką drogę przebył wyraz *ambus* z języka niemieckiego do gwar krakowskich, na jakim terenie dokonała się zmiana znaczenia? (Cienkowski 1963).

Badacz nie miał pełnej wiedzy co do rzeczywistego zasięgu wyrazu w gwarach. SGP PAN pokazuje, że forma *ambus* występuje znacznie szerzej, a mianowicie w Małopolsce, na Śląsku, na Mazurach, w Wielkopolsce i na Kaszubach. Podobnie *ambos*, co do którego Cienkowski miał dokumentację tylko ze *Słownika warszawskiego* (SW), jest poświadczona na Śląsku i na Kaszubach. Zaświadczona jest też postać *ambuz* z północnej Małopolski. Oczywiście pojawiają też formy z protezą *h* w nagłosie, ale nie ma to większego znaczenia, ponieważ jest to typowa właściwość polskiej fonetyki gwarowej. Znaczenie 'kowadło' odnotowano na Śląsku, na Mazurach, w Wielkopolsce i na Kaszubach. Znaczenie 'narzędzie szewskie (młoteczek) służące do wykańczania obuwia' występuje w Małopolsce, na Śląsku i w Wielkopolsce (SGP PAN I 107–108). W świetle tych danych już nie tak trudno odpowiedzieć na pytania postawione przez W. Cienkowskiego. Jak się okazuje, *ambus/ambos* ma dosyć bogatą dokumentację gwarową, w zasadzie pojawia się we wszystkich głównych dialektach, być może z wyjątkiem Mazowsza, ale tego też do końca nie wiemy, ponieważ nie były pod tym kątem zbierane materiały. Jeżeli wyraz ma dosyć szeroki zasięg, jest często używany, łatwo też o zmiany w semantyce wyrazu.

W wypadku tego leksemu mamy do czynienia z dosyć obfitą dokumentacją gwarową. Ponadto niektóre słowniki polszczyzny historycznej poświadczają występowanie wyrazu w postaci podstawowej, jego odmianek fonetycznych lub derywatów (*ambuszek* – SXVI, *ambus*, *ambuz* – e-SXVII, *ambos*, *ambus* – SW). Dane ze słowników dostarczają informacji o semantyce wyrazu, pozwalają na jego chronologizację. Niemniej, wiele z wniosków na temat drogi, jaką przebył z języka niemieckiego do polszczyzny, ma charakter hipotez. Łatwo sobie wyobrazić, o ile trudniejsze zadanie stoi przed badaczem, gdy przyjdzie mu etymologizować wyraz niemający odpowiedniej dokumentacji źródłowej.

Zasób germanizmów występujących wyłącznie w gwarach jest niezwykle obszerny. W terytorialnych odmianach polszczyzny przetrwały bardzo stare zapożyczenia, sięgające korzeniami doby staropolskiej. Ta część leksyki jest

niezmiernie ważna w kontekście badań etymologicznych, może bowiem dostarczyć danych do interpretacji wyrazów z języka ogólnego uznanych za nieprzejrzyste lub z wątpliwą etymologią. Dzięki analizie germanizmów obecnych w gwarach możemy pozyskać dane językowe ułatwiające również odtworzenie historii osadnictwa na określonych terenach. Niestety badania te są wyjątkowo trudne, wymagają nie tylko gruntownej znajomości warsztatu etymologicznego, ale i dobrej orientacji w dialektologii polskiej i niemieckiej oraz wiedzy na temat całego kontekstu kulturowego. Trzeba je jednak podejmować, jeżeli chcemy poznać rzeczywistą skalę wpływów niemieckich na polszczyznę.

Skróty słowników

- e-SXVII – *Elektroniczny słownik języka polskiego XVII i XVIII wieku*. Red. W. Gruszczyński, <<https://sxvii.pl>>, dostęp: 03.11.2021.
 L – Linde S.B. (1954–1860): *Słownik języka polskiego*. T. I–VI. Lwów.
 SGP PAN – *Słownik gwar polskich*. Red. M. Karaś. (1982). T. I. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź.
 SGŚ – *Słownik gwar śląskich*. Red. B. Wyderka. (2000). T. I. Opole.
 SXVI – *Słownik polszczyzny XVI wieku*. (1966). T. I. Wrocław–Warszawa–Kraków.
 SW – *Słownik języka polskiego*. Red. J. Karłowicz, A. Kryński, W. Niedźwiedzki. (1900). T. I. Warszawa.

Inne skróty

- niem. – niemiecki
 stcz. – staroczeski
 stpol. – staropolski
 śrwn. – średnio-wysoko-niemiecki

Literatura

- Ananiewa N.E. (2015): *Germanizmy leksykalne w dwóch polskich gwarach wyspowych na Syberii*. „Gwary Dziś” 7, s. 169–175.
 Broda M. (1978): *Zapóżyczenia niemieckie w gwarze Puńcowa koło Cieszyna*. „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Językoznawcze” 59, s. 99–105.
 Cienkowski W. (1963): *Studia wyrazowe: ambus «kowadło»*. „Poradnik Językowy” z. 5–6, s. 217–220.
 Cienkowski W. (1964): *Ogólne założenia metodologiczne badania zapóżyczeń leksykalnych*. „Poradnik Językowy” z. 10, s. 417–429.
 Cyran W. (1975): *Procesy językowe w przejmowaniu wyrazów obcych przez gwary (na materiale polskim)*. „Rozprawy Komisji Językowej Łódzkiego Towarzystwa Naukowego” XXI, s. 5–41.
 Gliszczyńska A. (2007): *Germanizmy leksykalne w „Atlasie języka i kultury ludowej Wielkopolski”*. [W:] „Gwary Dziś”. T. 4: *Konteksty dialektologii*. Red. J. Sierociuk. Poznań, s. 275–286.

- Gogolewski S. (1963): *Wpływy niemieckie na kaszubski system czasów przeszłych*. „Rozprawy Komisji Językowej Łódzkiego Towarzystwa Naukowego” IX, s. 69–75.
- Górniewicz H. (1977): *Die deutschen Lehnwörter im polnischen Dialekt von Malbork*. [W:] *Beiträge zum deutsch-slavischem Sprachkontakt*. Red. E. Eichler. Berlin, s. 93–103.
- Greń Z. (2006): *Zakres wpływów niemieckich w leksyce gwar Śląska Cieszyńskiego*. [W:] *Slavica leguntur. Aktualne problemy badawcze slawistyki*. Red. J. Królak, J. Molas. Warszawa, s. 57–70.
- Harasimowicz I. (1954): *O niektórych elementach niemieckich w dialekcie ostródzkim*. „Język Polski” 34, s. 276–285.
- Hinze F. (1963): *Die deutschen Lehnwörter im Pomoranischen (Kaschubischen)*. Berlin.
- Jakimowicz K., Klawon J. (2004): *Germanizmy w mowie mieszkańców Kociewia*. [W:] *Językoznawstwo jako przedmiot zainteresowań kół naukowych*. Red. I. Jaros. Łódź, s. 147–155.
- Judycka I. (1954): *Typy zapożyczeń niemieckich w gwarach Warmii i Mazur*. „Poradnik Językowy” z. 8, s. 1–12.
- Kaestner W. (1939): *Die deutschen Lehnwörter im Polnischen*. 1. Teil: *Einleitung und Lautlehre*. Leipzig.
- Kleszcz K. (2002): *Zapożyczenia niemieckie w gwarach śląskich (na przykładzie pierwszego tomu „Słownika gwar śląskich”)*. [W:] *Dialektologia jako dziedzina językoznawstwa i przedmiot dydaktyki*. Red. S. Gala. Łódź, s. 225–233.
- Kleszcz K. (2006): *Kontakty językowe polsko-niemieckie na Śląsku w pierwszej połowie XIX wieku*. [W:] *Wokół polszczyzny dawnej i obecnej*. Red. B. Nowowiejski. Białystok, s. 127–136.
- Kobus J. (2010): *Status germanizmów we współczesnym języku mieszkańców wybranych wsi wielkopolskich*. [W:] *Діалектологічні студії. 9. Запозичення та Інтерференція*. Ред. П. Гриценко, Н. Хобзей. Львів, s. 52–58.
- Kobus J. (2015): *Funkcjonowanie germanizmów leksykalnych w listach chłopa wielkopolskiego (1914–1920)*. „Gwary Dziś” 7, s. 239–246.
- Kobus J., Gliszczyńska A. (2006): *Funkcjonowanie germanizmów w języku mieszkańców wsi centralnej Wielkopolski (na przykładzie Baranówka i Sowinek, powiat Poznań)*. „Poznańskie Studia Polonistyczne. Seria Językoznawcza” 13(33), s. 71–82.
- Kostecka-Sadowa A. (2018): *Zapożyczenia niemieckie w polszczyźnie południowokresowej*. [W:] *Polen und Deutsche in Europa. Polacy i Niemcy w Europie*. Red. K. Trybuś, M. Düring, M. Junkiert. Berlin, s. 267–282.
- Kostecka-Sadowa A. (2019): *Zapożyczenia niemieckie w gwarze spiskiej (na podstawie materiału zgromadzonego w „Korpusie Spiskim”)*. „Gwary Dziś” 11, s. 175–182.
- Kostecka-Sadowa A. (2020): *Mechanizmy przejmowania wyrazów niemieckich w polszczyźnie południowokresowej*. „Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis. Studia Linguistica” 15, s. 119–130.
- Labocha J. (2000): *Ślady niemieckie w mowie Polaków na Śląsku Cieszyńskim w Republice Czeskiej*. [W:] *Język trzeciego tysiąclecia. Język a komunikacja 1*. Red. G. Szpila. Kraków, s. 303–309.
- Maciejewski J. (1966): *O zapożyczeniach niemieckich w gwarze chełmińskiej. Asymilacja wyrazów*. „Zeszyty Naukowe UMK w Toruniu. Nauki Humanistyczno-Społeczne. Filologia polska” VI z. 17, s. 85–99.
- Mentzel T., Hentschel G. (2003): *Wörterbuch der deutschen Lehnwörter im Teschener Dialekt des Polnischen*. Oldenburg.
- Miodek J. (1991): *Germanizmy w gwarze śląskiej*. „Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Opolu. Językoznawstwo” 13, s. 463–468.
- Moszyński L. (1975): *Sposób przejmowania obcych dyftongów przez język polski*. „Prace Filologiczne” 25, s. 93–102.
- Nowowiejski B. (1996): *Zapożyczenia leksykalne z języka niemieckiego w polszczyźnie XIX wieku (na materiale czasopism)*. Białystok.

- Nowowiejski B. (2010): *W sprawie wpływów języka niemieckiego na polszczyznę*. „Poznańskie Studia Polonistyczne. Seria Językoznawcza” 17, s. 113–129.
- Obara J. (2002): *Mechanizm zapożyczania z języka niemieckiego do gwar śląskich*. [W:] *Dialektologia jako dziedzina językoznawstwa i przedmiot dydaktyki. Księga jubileuszowa dedykowana profesorowi Karolowi Dejniu*. Red. S. Gala. Łódź, s. 359–372.
- Perzowa H. (1997): *Wyrazy pochodzenia niemieckiego w „Słowniku gwar Ostródzkiego, Warmii i Mazur”*: adaptacja fleksyjna i słowotwórcza. [W:] *Obraz językowy słowiańskiego Pomorza i Łużyc. Pogranicza i kontakty językowe*. Red. J. Zieniukowa. Warszawa, s. 329–344.
- Popowska-Taborska H. (1993): *Specyfika kaszubskich regionalizmów leksykalnych*. Warszawa.
- Rembiszewska D. (2015): *Niemieckie pożyczki leksykalne w dziewiętnastowiecznych materiałach Georga Wenkera z obszaru Warmii i Mazur*. „Gwary Dziś” 7, s. 231–238.
- Rybicka H. (1976): *Losy wyrazów obcych w języku polskim*. Warszawa.
- Siatkowski J. (1967): *Wpływ poszczególnych dialektów niemieckich na język polski*. „Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej” 7, s. 33–46.
- Siatkowski J. (1983): *Interferencje językowe na Warmii i Mazurach*. „Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej” 21, s. 103–115.
- Sikora K. (2006): *Liczebniki w gwarach Podtatrza (Podhale, Spisz, Orawa)*. „LingVaria” 2, s. 49–61.
- Sikora K. (2015): *Liczebniki złożone w gwarach polskich a wpływy germańskie*. „Gwary Dziś” 7, s. 155–168.
- Skibicki M. (1979): *Z badań interferencji języka niemieckiego na język polski*. „Polonica” 5, s. 171–185.
- Skorwid S. (2015): *Gramatyczne germanizmy rdzennych dialektów zachodniostowiańskich w gwarach przesiedleńczych na terenie Rosji*. „Gwary Dziś” 7, s. 177–190.
- Sławski F. (1970–1974): *Słownik etymologiczny języka polskiego*. T. IV. Kraków.
- Sobolewska K. (2014): *Dialektolodzy na manowcach. O wpływie niemczyzny na gwary Warmii i Mazur*. „Poznańskie Studia Polonistyczne. Seria Językoznawcza” 21(2), s. 93–102.
- Tambor J. (1988): *Germanizmy w gwarze śląskiej – stopień przyswojenia*. [W:] *Prace Językoznawcze*. T 25: *Studia historycznojęzykowe*. Red. O. Wolińska. Katowice, s. 210–218.
- Walczak B. (1999): *Zapożyczenia leksykalne: teoria i metodologia badań*. [W:] *Polszczyzna północno-wschodnia*. T. 2. Red. B. Nowowiejski. Białystok, s. 96–107.
- Waniakowa J. (2020): *Polskie słownictwo gwarowe w kontekście etymologicznym (na przykładzie nazw roślin)*. „Gwary Dziś” 12, s. 247–255.
- Waniakowa J., Tokarz M. (2006): *Zapożyczenia niemieckie w „Słowniku gwar polskich”*. [W:] *Studia Dialektologiczne III*. Red. J. Okoniowa. Kraków, s. 115–126.
- Weinsberg A. (1968): *Etymologia słowotwórcza czy leksykalna?* „Slavia Orientalis” 17, s. 443–447.
- Wyderka B. (2003): *Germanizmy jako problem leksykograficzny*. [W:] „Gwary Dziś”. T. 2: *Regionalne słowniki i atlasy gwarowe*. Red. J. Sierociuk. Poznań, s. 217–222.
- Zaręba A. (1979 [1980]): *O zapożyczeniach niemieckich w polskich gwarach orawskich*. „Zbornik Filozofickej Fakulty Univerzity Komenského. Philologica” 30, s. 269–272.